

Ds. M. Dubbelman, Giessenburg

Tegelijkertijd een kind, een vader en een jonge man

Ik schrijf u, lieve kinderen, omdat uw zonden zijn vergeven omwille van Zijn Naam. Ik schrijf u, vaders, omdat u Hem kent Die er vanaf het begin is. Ik schrijf u, jonge mannen, omdat u de boze hebt overwonnen. Ik schrijf u, kinderen, omdat u de Vader kent. Ik heb u geschreven, vaders, omdat u Hem kent Die er vanaf het begin is. Ik heb u geschreven, jonge mannen, omdat u sterk bent en het Woord van God in u blijft en u de boze hebt overwonnen.

1 Johannes 2: 12-14

Door wie laat u uw identiteit bepalen? En jij....?

Tegenwoordig is het vrij eenvoudig om te weten wat je waard bent. Er zijn genoeg talentenshows (Idols, x-factor etc.) om te laten zien wat je kunt en wie je bent. De jury geeft direct de beoordeling. Keihard, meedogenloos. In een paar seconden weet je wat je waard bent. Wanneer maak je een kans? Als je er goed uitziet, als je iets bijzonders kunt laten zien. Psychologen maken zich zorgen over wat deze shows met kinderen doen....en terecht. Wanneer we ons zelf voorstellen zijn we geneigd te zeggen wat we doen (ons werk) en wat we hebben (kinderen, huis)... maar bepaalt dat werkelijk wie wij zijn? Een belangrijke vraag: Wat is onze identiteit?

Het Evangelie laat zien wie wij werkelijk zijn. Daarom is het zo belangrijk en heilzaam. Johannes spreekt ons in bovenstaand Schriftgedeelte aan op onze identiteit. Dat is niet direct duidelijk, want het lijkt of hij drie aparte groepen aanspreekt, namelijk: *kinderen*, *vaders* en *jongeren*. Alsof hij wil zeggen: "En nu heb ik een boodschap voor de kinderen onder jullie, vervolgens heb ik een boodschap voor de vaders onder jullie en tenslotte heb ik ook iets voor de jonge mannen."

Dit is echter niet wat hij bedoelt. Hij spreekt de *hele* gemeente aan als kinderen, de *hele* gemeente als vaders en tenslotte de *hele* gemeente als jonge mannen. Iedereen in de gemeente is dus tegelijkertijd kind, vader en een jonge man. Elke keer als Johannes de gemeente (en dus ons) met een bepaalde titel aanspreekt, geeft hij er de reden van aan.

Hij begint om de gemeente *kinderen* te noemen. Wat is het mooie en karakteristieke van een kind? Een kind heeft nog iets puurs, het is

Inhoud

Meditatie 113

Ds. M. Dubbelman, Giessenburg

Théodore de Bèze en de Hervormde Kerk in Frankrijk 114

Prof. dr. W. Balke, 's-Gravenhage

Herijking van de theologie? (1) 121

Wat prof. dr. Martin Hengel en dr. W. Aalders ons met het oog op deze tijd te zeggen hebben

Dr. H. Klink, Hoornaar

Een woord van Wilhelm Vischer (1895-1988)

Wij zijn geschapen om de Heere met blijdschap te dienen en nergens anders voor.

Gods Woord zegt ons dat alles wat adem heeft louter daarom leeft, omdat de Schepper wil dat het zich om Hem en in Hem verheugt.

Dit dubbelnummer bevat de meditatie en lezingen van de conferentie van de Vrienden van Dr. H.F. Kohlbrugge gehouden op 2 juni in Vianen.

De verschijningsdatum van het volgende nummer van 'Ecclesia' is 24 augustus 2012.

nog niet verpest. We spreken wel van *kinderlijke onschuld*. Daarnaast heeft een kind ook nog iets zorgeloos. Als het goed is, vertrouwt het blind op de zorg van zijn ouders. "Mijn vader kan alles!" Zo gaat een kind door het leven, nog niet gebukt onder zorgen of schuld. Johannes spreekt de christelijke gemeente aan als *kinderen*. Vers 12: *omdat uw zonden zijn vergeven omwille van Zijn Naam*. En vers 13: *omdat u de Vader kent*. Johannes zegt eigenlijk: "Denk erom! Jullie mogen altijd iets puurs en onschuldigs houden, want jullie zonden zijn vergeven." En daarnaast: "wees onbezorgd als kind, want je Vader is bij je."

Tegelijkertijd noemt Johannes de gemeenteleden ook *vaders*. Wat is het kenmerk van een vader? Een vader is ouder, heeft levenservaring, heeft overzicht en raakt niet snel van slag. Johannes schrijft aan de gemeente: "*jullie zijn ook allemaal vaders, omdat u Hem kent Die er vanaf het begin is.*" Hij wijst op het kennen van Jezus: het Licht, de Waarheid en het Leven. Daarom mag elke christen iets vaderlijks hebben. Dat je niet te snel meedoet met de waan van de dag en niet te snel van slag raakt. Wij kennen Jezus en daardoor worden we verbonden met iemand die veel meer kan doen dan wij zelfs kunnen bidden of beseffen.

Tenslotte spreekt Johannes de gemeente aan als jonge mannen (onder de veertig). Wat is typerend voor die leeftijdscategorie? Jonge mannen zijn sterk

en in de kracht van hun leven. Johannes maakt de gemeente duidelijk dat zij ook de kracht heeft als van *jonge mannen*, omdat (vers 13) *u de boze hebt overwonnen*. En vers 14: *omdat u sterk bent en het Woord van God in u blijft*. Christenen behouden altijd iets krachtigs als jonge mannen. Niet omdat we allemaal lichamelijk zo sterk of jong zijn, maar omdat Jezus sterker is dan de macht en kracht van de boze en omdat Hij in ons woont. Wij zijn meer dan overwinnaars door Hem die ons heeft liefgehad (Rom. 8:37).

Hoe gaat u door het leven? Luistert u ook steeds naar een jury die zegt wie u bent? Dit heeft vaak tot gevolg dat, als de jury tevreden is, wij pas tevreden zijn. Dan bepalen al de stemmen om ons heen wie wij ten diepste zijn. Dan bepaalt de omgeving dus onze identiteit en wanneer we falen (en dat gebeurt vroeg of laat), blijft er weinig van ons over.

Johannes roept ons op om onze identiteit te laten bepalen door het Evangelie van Jezus Christus. We mogen onschuldig en zorgeloos als kinderen zijn, omdat onze zonden vergeven zijn en God onze vader is. We mogen iets vaderlijks hebben en rust uitstralen, wanneer we die Bijbelse boodschap ons eigen maken. We mogen iets jongs en krachtigs houden, want Jezus is overwinnaar en het woord van God en de Heilige Geest woont in ons. Laat dat uw identiteit bepalen.

Théodore de Bèze en de Hervormde Kerk in Frankrijk

I Een korte levensschets

Wij beginnen met een korte schets van het leven van Théodore de Bèze (1519 - 1605). Hij werd 24

Colofon

Ecclesia, voorheen 'Kerkblaadje', is een uitgave van de Stichting Vrienden van Dr. H.F. Kohlbrugge en verschijnt zaterdags om de veertien dagen.

Redactie: Drs. M. den Admirant, Drs. L.J. Geluk, Ds. J.K. Vlasblom, Mw G.M. van Ommen-Middelkoop

Eindredactie: Dr. H. Klink

Vaste medewerkers:

Dr. J.G. Barnhoorn, Dr. R. Fernhout, Drs. H.J. Lam en Dr. M. Verduin.

Redactieadres: Dorpsweg 11, 4223 NA Hoornaar, tel. 0183-581321

Internet-adres: www.ecclesianet.nl

Abonnementsprijs: € 25,50 per jaar

Adreswijziging en abonnementen: gm.v.ommen@kpnplanet.nl

Administratie: Baron Bentinckstraat 51, 7731 EK Ommen

tel. 0529 456729, Postbankrekeningnr. 88 71 47

Adm. Ecclesia/Kerkblaadje te Ommen of

Bankrekeningnr. 34.89.69.619 t.n.v.

St. Vrienden van Kohlbrugge te Ommen

Druk: drukkerij Ridderprint, Ridderkerk

juni 1519 geboren te Vézelay, uit een oud adellijk Bourgondisch geslacht. Drie jaar oud werd hij toe- vertrouwd aan zijn oom Nicole de Bèze, raadsheer en procureur van het parlement in Parijs. Zijn kinderjaren bracht hij door in het Quartier Latin waar zijn oom woonde. Hij was nog geen 10 jaar toen hij in december 1528 door zijn oom werd ondergebracht bij de Duitse humanist Melchior Wolmar te Orléans; een bijzondere leraar en pedagoog, die hem de Griekse en Latijnse klassieken en eveneens de evangelische opvattingen bijbrengt. Zo is Beza al vroeg bekend geworden met de geest en gedachte- wereld van de Reformatie. En het was voor de jonge Beza een hevig verdriet toen Wolmar in mei 1535 het verstandig achtte om Bourges, waar zij sinds 1530 woonden, te verlaten en terug te keren naar Tübingen.

Sinds de affaire van de Placards (1534)¹ zijn velen verdacht en vervolgd. Beza moet op gezag

van zijn vader afzien van zijn wens om met Wolmar mee te gaan. Zeer literair begaafd is Beza reeds jong een uitmuntende dichter in het Latijn. Hij leidt aanvankelijk enkele jaren te Parijs (1539-1548) een bestaan waarin hij zich geheel toewijdt aan de literatuur: hij geeft zijn fameuze gedichtenbundel uit waarmee hij zijn naam als een groot dichter vestigt. Door een ernstige ziekte, en de dreiging van de dood, komt hij er toe zich openlijk geheel aan de Hervorming te wijden. Veroordeeld door het parlement van Parijs, vlucht hij naar Genève (1548), waar hij door Calvijn wordt ontvangen. Calvijn begrijpt dat de overgang van een voornaam en rijk begaafd man als Beza een gods Geschenk is voor de Reformatie. Beza vestigt zich eerst te Lausanne, waar hij hoogleraar wordt in het Grieks aan de juist opgerichte academie. Hij is er rector van 1552 tot 1554. Zijn kwaliteiten als theoloog, exegeet, polemicus, en ook als diplomaat worden snel duidelijk en maken van hem de meest naaste collega van Calvijn bij wie hij zich zal voegen in 1558. Beza blijft nu te Genève, eerst naast Calvijn, daarna staat hij alleen aan het stuur, en de kerk en de stad van Genève zijn gezegend met zijn veelvuldige diensten.

De veelzijdigheid van zijn gaven en activiteiten is exceptioneel. Op het literaire vlak, krijgt zijn talentvolle Franse berijming van de Psalmen – regelrecht uit het Hebreeuws – een zeer hoge vlucht. Hij ontvangt toestemming voor de druk van de Franse koning. Op de titelpagina prijkt: *Privilège du Roi*. Voor de druk sloot Beza een contract met de Geneefse drukker Antoine Vincent. Deze eerste druk omvatte 50.000 exemplaren, maar na enkele jaren waren er 45 drukkerijen bij deze uitgave van de berijmde Psalmen betrokken. Het groeide uit tot de grootste druktechnische onderneming van de 16e eeuw. De psalmen werden zelfs gezongen aan het hof in Parijs in de omgeving van Catherina de Médicis. Als theoloog verdedigt hij de leer van de verkiezing van Calvijn. Zijn levenswerk is intussen zijn editie van de *Griekse tekst van het Nieuwe Testament*. Hij beheerste het vak om de Griekse handschriften te vergelijken en gedurende zijn lange leven hield hij zich continu bezig om zijn aantekeningen te verfijnen, die meer nog dan filologische en tekstkritische opmerkingen, echte commentaren vormen die de gereformeerde dogmatiek in de 17e eeuw hebben verrijkt en daaraan ten grondslag liggen. Er zijn gedurende zijn leven telkens verbeterde Griekse tekstuitgaven van het Nieuwe Testament verschenen. Er zijn sindsdien tot op 1963 meer dan

150 heruitgaven gepubliceerd. Hij bezat zelf een zeer oud Grieks handschrift van het Nieuwe Testament, de beroemde *Codex Bezae*, die nu bewaard wordt in Cambridge. Vervolgens: Beza stelt een eigen geloofsbelijdenis op, met de bedoeling zijn vader die rooms gebleven was, aan te tonen dat zijn zoon niet goddeloos of ketters was. Die confessie is meer dan 35 maal in bijna alle Europese talen gedrukt en zij heeft doorgewerkt in de *confessio gallicana* en de *confessio belgica*, zowel in de Franse als in de Nederlandse geloofsbelijdenis.

De carrière van Beza vertoont daarnaast een belangrijk diplomatiek aspect. Hij werd drie maal naar de Duitse vorsten gestuurd om een toenadering tot de Lutheranen tot stand te brengen. Beza is de woordvoerder van de Protestanten op het godsdienstgesprek van Poissy in 1561. Hij houdt de beroemde rede, waarin hij met zijn bijzondere wel sprekendheid het hervormde geloof verdedigt en met zo'n overtuigende meeslepende zekerheid, dat hij de meerderheid achter zich krijgt. Zijn rede werd onmiddellijk in vele drukken verspreid. Hoewel het godsdienstgesprek mislukt, blijft Beza in Frankrijk en, vertrouwd als hij was met de hoge Protestantse adel, werd hij nu de raadsman van prins Louis de Condé en van de koningin van Navarre, Jeanne d'Albret. Dat is hij tot zijn dood ook gebleven van haar zoon, de Franse koning Hendrik IV.

Nadat Calvijn betrekkelijk jong is overleden in 1564 zet Beza diens werk voort in en vanuit Genève. Hij waakt er voor dat de kerkelijke ordonnanties goed worden toegepast en de regels voor de leer- en levenstucht nageleefd. Hij wijdt veel van zijn krachten aan de universiteit waarvoor hij als rector vele goede hoogleraren weet aan te trekken. Dankzij Beza blijft de invloed vanuit Genève enorm en die is belangrijk voor het bewaren van de eenheid van de Reformatie. Hij strijdt tegen de congregationalistische ideeën die rondgaan in Frankrijk en hij is praeses of moderator van verschillende synoden zoals die van La Rochelle in 1571. Het bloedbad van de Bartholomeüsnacht in Parijs (24 augustus 1572) doet de Hugenoten elk vertrouwen verliezen in het Franse koningshuis, dat direct en indirect verantwoordelijk is voor het uitmoorden van de onderdanen. Beza publiceert dan zijn beroemd geschrift over het *Recht van de Magistraten*, waarin hij het recht van de lagere overheden om zich te verzetten tegen de tirannie uitwerkt. De eerste aanzet daartoe heeft Calvijn gegeven in de laatste zinnen van zijn *Institutie*.

Tegelijkertijd voert Beza onvermoeid strijd tegen

de oude en moderne ketterijen, hij steunt de Duitse hervormden tegen de ultra-lutheranen, die telkens opnieuw hardnekkig hun avondmaalsopvattingen opdringen. Hij verdedigt de rechte en bijbelse leer van de Reformatie samen met zijn collega's in Bazel en Zürich, vooral met Heinrich Bullinger. Beza blijft tot zijn overlijden in 1605 een centrale figuur die hoog geacht wordt in Genève en door de Hervormden in heel Europa.

U ziet: Beza was een formidabele reformator met een zeer veelzijdige begaafdheid. Het grote Beza-boek dat binnenkort zal verschijnen en dus helaas vandaag nog niet getoond kan worden, geeft een inzicht in de grote betekenis die Théodore de Bèze gehad heeft voor de consolidatie en doorwerking van de Reformatie.

II. Beza en de Hervormde Kerk van Frankrijk

Over de Reformatie in Frankrijk is weinig bekend. Wij denken altijd dat de Reformatie ontstaan is uit de 95 stellingen van Luther op 31 oktober 1517 in Wittenberg. Calvijn is dan de man van de 2^e generatie. En Beza als opvolger van Calvijn is de figuur van de 3^e generatie. Dat is volstrekt onjuist – Beza was slechts 10 jaar jonger dan Calvijn en heeft dezelfde leermeesters gehad als hij. Het is goed om eerst een blik te slaan op het hele veld van de 16^e eeuw. De landsgrenzen liepen toen heel anders dan vandaag. Duitsland was volstrekt geen eenheid, maar een verzameling van vorstendommen, ook Frankrijk vormde nog geen eenheid. Binnen het huidige Frankrijk waren ook verschillende kleinere soevereine staten. Het was nog lang niet het *un roi, un loi, un foi*, één koning, één wet en één geloof. Dat is Frankrijk geworden in de 17e eeuw onder Lodewijk XIV.

Het begrip 'emergence'

In die hele bonte wereld van de 16e eeuw is de Reformatie niet een geheel nieuw fenomeen. In de Middeleeuwen zijn er voortdurend aanzetten geweest tot hervorming. Maar geen één poging heeft zo krachtig en radicaal doorgezet als de Reformatie van de 16e eeuw. Wij proberen als historici tegenwoordig dat geheel te verstaan met behulp van het begrip 'emergence'. Dit woord stamt uit het Latijn: *emergere*: opduiken, opspringen, zich tonen, zichtbaar worden. Bij ons hebben de Zeeuwen als wapenspreuk: *luctor et emergo*, ik worstel en ontkom, lett.: 'ik duik op'. Het Engelse woord 'emergence' heeft zowel die letterlijke betekenis van

het opduiken uit het water als ook de overdrachtelijke zin van: het in verschijning treden, te voorschijn komen, zich duidelijk zichtbaar ontplooiën. Het is interessant om bij dat begrip 'emergence' even stil te staan. Dat 'opduiken' is niet alleen een natuurlijk verschijnsel, maar dat gebeurt ook in het geestelijk leven, in de geestes-geschiedenis. De geest van iedere tijd wordt gekenmerkt door een scala van opduikende verschijnselen, sommige langzaam, procesmatig, andere plotseling en wat wij tegenwoordig een 'hype' noemen. Dat begrip 'emergence' wordt aanschouwelijk als wij zien hoe een geweldig groot dier zoals een Nijlpaard uit het water opduikt, en met enorme kracht zijn omvangrijk lichaam uit het water opheft. Hij veroorzaakt niet slechts een paar rimpelingen in het water, maar vloedgolven, haast een tsunami. Zo gezien betekent 'emergence' een tevoorschijn treden van gebeurtenissen en omwentelingen. Ook wanneer die zichtbaar worden, soms plotseling en abrupt, dan is er altijd een verband met het voorafgaande. Alleen datgene kan opduiken, wat reeds tevoren onder de wateroppervlakte aanwezig was. Hetgeen opduikt is een nieuw verschijnsel wat tevoren niet zichtbaar was, maar wezenlijk is er een verband met wat reeds onder water, of ondergronds al bezig was.

In deze zin kunnen wij reeds in het herfststij van de Middeleeuwen de verschijnselen waarnemen die de bakermat vormen voor de nieuwe tijd met een geheel andere theologische, culturele en maatschappelijke constellatie. De basis is gelegd door de Renaissance, lett. 'wedergeboorte', terugkeer naar de bronnen zelf. De boekdrukkunst maakte die bronnen veel breder algemeen toegankelijk dan de handschriften van vroeger. De honger werd geboren om de bronnen zelf te lezen en te onderzoeken. Het Hebreeuwse Oude Testament, het Griekse Nieuwe Testament, de klassieke Griekse en Romeinse schrijvers. Renaissance, wedergeboorte, er komt weer directe kennis van het wonder hoe de boodschap van profeten en apostelen de gehele Griekse-Romeinse wereld binnendrong en hoe de heidenvolken werden geënt als een nieuw verbond in de stam van het oude verbond. De grote *emergence* van de Hervorming is de tsunami geweest die door Luther, zonder dat hij het zelf wist en bedoelde, teweeg is gebracht. Dat is zo'n gebeurtenis geweest zoals van het Nijlpaard dat opduikt uit het water. Die impuls heeft zich onmiddellijk verspreid in heel Europa. De politieke en maatschappelijke omstandigheden waren echter geheel verschillend. Tot voor kort was Franse vroege

Reformatie altijd in het duister gehuld. Maar de nieuwste studies hebben aan het licht gebracht, dat de Reformatie zich al direct en zeer snel verbreed heeft in Frankrijk. Hier en daar publiek, en elders heeft de vroege reformatorische beweging zich vooral onder water, ondergronds verspreid. Willen wij iets begrijpen van de rol en de vooral ondergrondse invloed van Calvijn en Beza in Frankrijk, dan moeten wij iets weten van het vorstenhuis in Frankrijk. Twee personen, twee hooggeplaatste vrouwen vragen achtereenvolgens onze aandacht.²

Margaretha van Angoulême, koningin van Navarre

Koning Frans I (1494-1547) en zijn twee jaar oudere zuster Margaretha (1492-1549) waren beiden gedrenkt in de kennis van de renaissance, van het bijbels humanisme. Vooral Margaretha was intens bekend met bijbels humanistische studies, en was sterk onder de indruk van Luther en later van Calvijn. De roomse orthodoxe en conservatieve fractie die genesteld was in de Sorbonne, de universiteit van Parijs, zag dat met argusogen aan. Frans I had geen gemakkelijke positie. Frankrijk werd voortdurend bedreigd door Habsburg, Karel V was koning van Spanje, keizer van Duitsland en Oostenrijk, en Heer van de Nederlanden. Hij had de steun nodig van de Duitse protestantse vorsten en keurvorsten, en in eigen land had hij te maken met dat deel van de hoge adel dat zeer fel rooms was, en hij kreeg steeds de hete adem van de Sorbonne in zijn nek.

In de Europese politieke spanningen heeft zijn zuster Margaretha een belangrijke rol gespeeld. Zij had grote invloed aan het hof en kende persoonlijk alle ambassadeurs en hun intriges. Zij heeft van meet af aan een eigen netwerk opgebouwd van hervormingsgezinden. Daartoe behoorden leden van de hoge adel, verder wetenschappers, hoogleraren, en ook drukkers en uitgevers. Daartoe behoorden ook de leermeesters van Calvijn en Beza, die hen de eerste beginselen van het bijbelonderzoek en van de Reformatie hebben bijgebracht. De jonge Calvijn was diep geïntegreerd in dit netwerk. Margaretha was als hertogin soeverein in verschillende gebieden in Frankrijk, en door haar huwelijk koningin van Navarre in Zuid Frankrijk. Zij had o.a. zeggenschap over de universiteit van Bourges en zorgde daar voor goede hoogleraren, die de Reformatie waren toegedaan. In Béarn, in Nérac, de hoofdstad van Navarre, zorgde zij voor een asiel voor vervolgd protestanten en zij gebruikte de

invloed van haar broer Frans I om hen te beschermen tegen vervolging. Hoewel zij een overtuigde dissident was in de roomse kerk en zij de vervolgd beschermd, is zij zelf toch niet voluit protestant geworden. Meerderen uit haar netwerk zijn door de inquisitie opgepakt en omgebracht, anderen hoezeer ook van de roomse dwalingen en van de zuivere bijbelse boodschap overtuigd, zijn op de drempel van de Reformatie blijven staan. Maar een groot deel van haar netwerk, figuren uit alle rangen en standen treffen wij later onder de Hugenoten aan of onder de refugiés in Genève.

Voor zover wij de reizen en bewegingen van Calvijn en Beza kunnen nagaan, wisten zij precies waar het veilig was. Eerst was dat in bisdom Meaux onder de rook van Parijs, daar werd Farel ingewonnen voor het Evangelie. Later werd daar de grond te heet onder de voeten. Telkens is er ergens een *emergence* van Reformatie, eerst in Meaux, dan in Bourges, in Rouen, in Poitiers, in Nérac, in de vrijstad Straatsburg, en ook in Ferrara in Italië, waar dankzij de protectie van de hertogin Renata, schoonzuster van Frans I, de protestanten een toevlucht hadden. Zo weten wij dat Margaretha o.a. Calvijn en Clement Marot naar Ferrara gestuurd heeft. Het netwerk van Margaretha was omvangrijk. Calvijn en later Beza hebben met veel hooggeplaatste personen uit haar kring contact gehad. Daarnaast was de scopus van haar ambities indrukwekkend. Zij onderhield bijv. ook contacten met het hof van Hendrik VIII in Londen en heeft tevergeefs geprobeerd om haar broer Frans I over te halen het voorbeeld van Hendrik te volgen, die de paus had afgeschaft en zichzelf tot hoofd van de Engelse kerk had uitgeroepen. Dan zou er naast de Anglicaanse kerk ook een Gallicaanse kerk ontstaan zijn. Margaretha is twee jaar na haar broer Frans I overleden in 1549. Onder diens opvolger Henri II kreeg de inquisitie steeds meer macht en begon haar invloed te tanen.

Jeanne d'Albret, koningin van Navarre

Nu is het Jeanne d'Albret (1528-1572), dochter van Margaretha, evenals haar moeder koningin van Navarre, die naar voren komt. Een vrouw van een groot karakter en van een rotsvast geloof en die met grote moed de Reformatie was toegedaan. Zij werd een pilaar van de Franse Hervormde kerk. In de jaren veertig was de reformatorische beweging sterk gegroeid. De Franse editie van de *Institutie* van 1541 – door Calvijn zelf vanuit het Latijn vertaald – heeft daar zeer toe bijgedragen. De heldere wijze waarop Calvijn aan de hand van de Schrift het hart van het geloof uit-

legt, geeft richting, steun en kracht. Het is geen nieuwe leer, maar de terugkeer tot het Evangelie van de apostelen. Het getal van de hervormden neemt elke dag toe. Jeanne d'Albret hoort de preken van de predikanten die in Genève zijn opgeleid en van daar zijn uitgestuurd. Zo'n leerling van Calvin schrijft: 'In Béarn, het koninkrijk van Navarre, is preken openbaar, in de straten worden de psalmen gezongen, geschriften van de hervormers worden vrij en openlijk gekocht'. Reeds in de jaren vijftig komt Jeanne voor haar geloof uit en in 1560 doet zij openlijk belijdenis van haar reformatorisch geloof en neemt deel aan het Heilig Avondmaal. Is zij in Parijs dan laat zij – evenals de prins van Condé – protestantse kerkdiensten houden in haar verblijf met al de deuren open. Beza stuurt haar meer dan 12 predikanten om het Evangelie te verkondigen. In Navarre worden zij beschermd door de wet. Processies zijn er afgeschaft, de kerken gezuiverd van de beelden, synoden komen bijeen en men heeft het plan voor een hervormde universiteit. De koningin van Navarre wordt geroemd, omdat zij alle afgoderij uit haar domein heeft weggedaan, en zij geeft een voorbeeld van ongelofelijke kracht en moed. Haar ambassadeur in Madrid verklaart namens haar aan Philips II: 'Hoewel ik maar een kleine prinses ben, God heeft mij de regering van mijn land toevertrouwd zodat ik het mag regeren overeenkomstig Zijn Evangelie en Zijn wetten. Ik vertrouw op God, die machtiger is dan de koning van Spanje'. De reactie van Philips II is dat hij haar een duivelse vrouw noemt. Ook de paus stuurt haar zijn gezanten om haar te dreigen de ketterij weg te doen en met tranen terug te keren tot het ware geloof. Haar repliek is duidelijk: 'U beroept zich op Uw gezag als gezant van de paus. De autoriteit van de paus wordt niet erkend in Béarn. Houd uw tranen voor uzelf.'

Jeanne d'Albret onderhoudt contacten met Calvin en met Beza toen die naar Genève kwam in 1558. Een jaar later werd de universiteit gesticht met Beza als rector magnificus. De universiteit van Genève is onmiddellijk een groot succes en werkt als een magneet. De studenten stromen toe. Binnen vijf jaar zijn er 300 studenten. Elk jaar worden er 45 studenten ingeschreven, drie maal zoveel als in Zürich. 80% kwam uit Frankrijk. In die jaren zijn er zeker minstens 1250 hervormde gemeenten in Frankrijk ontstaan ondanks de voortdurende vervolgingen en de vele brandstapels. Beza maakt o.a. op uitnodiging van Jeanne d'Albret vele reizen naar Frankrijk om de Hugenoten te ondersteunen. Die reizen zijn zeker niet zonder gevaar. Hij is geruime tijd in Navarre en is hofprediker voor Jeanne d'Albret. Zij heeft aan hem de godsdienstige vor-

ming van haar zoon Hendrik IV toevertrouwd. Beza blijft een vertrouwde raadsman voor Jeanne d'Albret en later voor haar zoon Hendrik IV. Het blijkt bijv. dat Beza geen voorstander was van beeldenstorm, maar geeft wel aan dat God idolen en beeldenverering afwijst. Beza heeft heel veel kunnen betekenen voor Frankrijk. In 1560 waren er hervormde gemeenten ontstaan in elke hoek van het koninkrijk, ze zijn geplant door moedige evangelische pogingen, en worden in stand gehouden door de dienaren des Woords die vanuit Lausanne en Genève in groten getale in het verborgen worden gestuurd. De steun van vooraanstaande personen uit de hoge adel, zoals Antoine de Bourbon, Jeanne d'Albret, de prins Louis de Condé en de admiraal De Coligny geven de protestanten hoop en vertrouwen. In de jaren 1561-1563 is Beza voortdurend in Frankrijk. Er zijn brieven aan de Raad van Genève van de koningin van Navarre, van de prins van Condé en van Coligny waarin zij vragen om Beza enige tijd af te staan. Omgekeerd vraagt Beza aan de hertogin van Ferrara en Jeanne d'Albret om de studenten financieel te ondersteunen, die vanwege de godsdienstoorlogen zonder inkomsten geraakt zijn.

Jeanne d'Albret, komt in de zomer van 1561 met haar zoon Hendrik IV, acht jaar oud, naar Parijs. De Engelse ambassadeur rapporteert, dat zij in een bijeenkomst in Orléans plechtig haar geloof belijdt. De reis is een triomftocht, overal worden zij toegejuicht door een enthousiaste volksbeweging van Hugenoten. En Beza bericht dat als zij in Parijs aankomt zij groots wordt onthaald met verlichting en vuurwerk. Het was de tijd van het godsdienstgesprek te Poissy (1561), waarna Beza een tijdlang zelfs aan het hof te Parijs vertoeft. Daar worden zijn psalmen gezongen en hij heeft er gepreekt. In september begint het godsdienstgesprek te Poissy. De hoogste plaatsen worden ingenomen door de koning, de koningin-moeder Catherina de Medici, en de koning en koningin van Navarre. In deze tijd scheen het velen toe dat Frankrijk op de drempel stond om Protestants te worden. Het was een euforie. Jeanne d'Albret en Beza hadden bijeenkomsten van wel 6000 volgelingen in Parijs. Helaas, want het gunstige getij keert heel snel. En volgen vele jaren van bloedige godsdienstoorlogen, burgeroorlogen, plotselinge, onverwachte bloedbaden, en vele verloocheningen en afzweringen van het hervormde geloof. Dat alles heeft voor goed een wreed einde gemaakt aan deze protestantse droom. Voor Beza persoonlijk is deze 'gouden tijd', die gekarak-

teriseerd werd door geestelijke kracht en religieus-kerkelijke optimistische verwachting, spoedig veranderd in een 'ijzeren tijd'. De Franse koning is in die jaren nog een zeer jonge tiener, hij is zwak en steunt geheel op zijn ooms, de hertogen de Guise die de roomse fractie vormen. Dat bracht een hevige turbulentie teweeg binnen de hoge adel, waarvan een zeer groot deel behoorde tot de Hugenoten. Het zijn dramatische jaren geweest van een enorme groei van de Reformatie, en dan van concurrentie en een politieke crisis rondom de Franse kroon, hetgeen leidde tot de eerste godsdienstoorlog van 1562-1563. Beza is uiteraard intensief betrokken bij de mogelijkheid van een triomf van het Woord van God in zijn vaderland. De opeenvolgende te jonge koningen zijn continu doof voor dat Woord, en vanwege voortdurende vervolgingen vloeit het bloed van talloze gelovigen. Calvijn verklaart in 1562 vanaf de kansel in Genève dat zijn land Frankrijk geregeerd wordt door moordenaars, lasteraars en dieven. En Beza zegt tegen de roomse hertog de Guise: 'Mijnheer, ik spreek in de naam van de kerk van God, het is waarheid voor de kerk Gods om slagen te verdragen en niet om die te geven.' En het gebed is bewaard waarin Beza zegt: 'Bevrijd ons, o Almachtige Here God, van de woede van de knechten van Saul /.../ wil niet toelaten, o Heer der heirscharen, dat de duivel de overwinning behaalt over Uw uitverkoren volk.' Met de knechten van Saul bedoelt hij de aanhangers van de Guises.

Na die eerste uitbarsting van de bloedbaden door de hertogen de Guise keert Jeanne d'Albret terug naar Navarre. Eerst is zij nog in Meaux waar zij – in aanwezigheid van Beza – confereert met de prins van Condé en Coligny over de militaire strategie van de Hugenoten. In Orléans heeft zij opnieuw een ontmoeting met Beza, die vertelt dat er tegen hem een valstrik was gespannen. Wanneer zij veilig is gearriveerd in Navarre schrijft Beza aan Calvijn: 'Intussen is Christus weer opgestaan' (*rursus emergit*), hij bedoelt: de blijde boodschap van Christus heeft er ingang gevonden. Onder haar regering groeien in haar gebied de Hervormde kerken voorspoedig en zijn in zo grote veiligheid en vrijheid als nergens elders in Europa.¹³ Beza blijft de ervaren raadsman en wijst Jeanne d'Albret op de gevaren: 'U hebt meer en meer als vijanden hen, die de satan en zijn organen dienen, dat is de antichrist van Rome.'¹⁴ De oorlogszuchtige roomse partij wordt gefinancierd door Spaans en Vaticaans goud uit Madrid en Rome.

Jeanne d'Albret gebruikt dezelfde figuur van de

antichrist in haar brieven. Zij is een vrouw van een groot karakter zoals zij getuigt: 'Ik heb niet alleen te strijden tegen de vijanden van buiten, ik heb die oorlog in mijn ingewanden'.¹⁵ Zij heeft een rotsvast godsvertrouwen: 'De Heer der heirscharen zal Zijn rechtvaardige en goede zaak ondersteunen en de wapenen en werken van zijn knechten zegenen' en zij illustreert de geestelijke strijd met Rome met bijbelse voorbeelden: de uittocht uit Egypte, de gang door de Rode zee, de strijd van Elia met de Baäl-priesters. De 'hervormde kinderen van Abraham' zijn ontkomen uit de 'wereld van Babylon' in Parijs en het roomse koningshof van Frankrijk, en zijn ingegaan in het beloofde land van het reeds protestantse deel van het land. God is het die hoort en antwoordt. Jeanne d'Albret heeft de psalmberijming van Beza goed gekend en verstaan.

De Franse kerken hebben de presbyteriaal-synodale kerkorde ontwikkeld. De belangrijkste stap is de eerste nationale synode die gehouden werd in Parijs in 1559. Het principe van deze kerkorde is dat geen ambtsdrager heerst over een andere ambtsdrager en geen kerk heeft dominantie over een andere kerk. De synode van La Rochelle (1571) is gepresideerd door Jeanne d'Albret als de koningin van Navarre. Op haar invitatie komt Beza over uit Genève en functioneert als moderator. Ook de predikant Nicolas de Gallars uit Genève is aanwezig, evenals graaf Lodewijk van Nassau uit de Nederlanden.¹⁶ De Confessie van La Rochelle is ondertekend door Jeanne d'Albret, Henri IV en Lodewijk van Nassau.¹⁷

Voor Beza en zijn Hugenoten hebben de oorlogen en de herhaalde politieke terugslagen tussen 1572 en 1598 niet alleen hun verwachtingen en perspectieven totaal veranderd, maar hen ook gedwongen een nieuwe strategie te ontwikkelen om de overleving van de Reformatie in Frankrijk te verzekeren. De verschrikkingen van de Bartholomeusnacht hebben grote ontzetting en angst teweeggebracht. '*Teterrima, crudelissima, immanissima*' schrijft Beza: 'allerverschrikkelijkst, allerwreedst en allerbedreigendst'. Wat staat er nu nog meer voor de deur? Coligny was omgebracht. Jeanne d'Albret was kort te voren overleden en is het bespaard gebleven. Het is de oorzaak dat Beza en de zijnen Calvijns opvatting van verzet tegen de tirannie hebben uitgebouwd, waarin zij een gelimiteerde monarchie voorstaan en politieke weerstand tegen een tirannieke koning verdedigen. Geloofskracht, ergernis en angst zijn vermengd in hun actie en gewapende weerstand.

Beza als onbetwiste leider van de Hervormde Kerk van Frankrijk

Wij weten nu uit de correspondentie dat Beza zelf een veel belangrijker rol heeft gespeeld in gezags-ondermijnende activiteiten dan algemeen werd erkend. In de invasies van de Hugenoten tussen 1575 en 1587 is Beza in Genève een leidende figuur in het rekruteren van huursoldaten, fund raising en het blazen van de oorlogstrompet. Echter, hij vreest de gevolgen van de oorlog evenzeer als hij de Franse koningen wantrouwt. Later in zijn leven heeft Beza zijn vrienden in Frankrijk geadviseerd om af te zien van gewapende confrontatie, want het is beter te lijden onder het kruis, dan verantwoordelijk te zijn voor de anarchie in het koninkrijk en de verscheuring van de kerken. In het explosieve klimaat na de overgang van Henri IV naar Rome, heeft Beza zijn koninklijke leerling gediend als advocaat voor geduld en aanvaarding van de politieke omstandigheden. Tenslotte: zijn openlijke steun voor Henri IV evenals zijn pleidooi voor de onderhandeling van een vrede tussen Hugenoten en de roomsen, heeft de Hugenoten geprepareerd om een compromis te aanvaarden dat tot stand kwam in het Edict van Nantes. Na heel lange tijd, uiteindelijk in 1598 wist Henri IV de godsdienstoorlogen te doen ophouden met het Edict van Nantes. In dit Edict is de feitelijke minderheidsstatus van de Hervormde kerk geformaliseerd en geïnstitutionaliseerd evenals de onmiddellijke overlevingskans. Restricties op Protestantse evangelisatie en expansie zijn de prijs die betaald werd voor de tijdelijke gegarandeerde vrijheid van geweten en godsdienstuitoefening tot aan de herroeping van dit Edict een eeuw later (1685).

Zo heeft Beza vanuit Genève en in zijn vele reizen in Frankrijk een substantiële rol gespeeld in de crisistijd tussen 1572 en 1598. Ondanks zijn hoge leeftijd en zijn leven als balling buiten zijn *patria*, heeft de hervormer een opmerkelijk grote plaats ingenomen als godsdienstig leider en met grote politieke invloed. Hij nam de plaats in van Calvijn en heeft zijn mantel gedragen en zijn autoriteit werd erkend door vriend en vijand. Het blijkt door de theologische en polemische geschriften en de uitgebreide correspondentie van Beza, dat zijn statuut en prominente plaats in de beweging van de Reformatie zeer groot is geweest. Zijn brieven vormen een netwerk met vele correspondenten en waren harts-tochtelijk en vol van menselijke warmte. Hij toont zich een man, die vriendschap op hoge prijs stelt en persoonlijke loyaliteit en vertrouwen uiterst serieus

neemt. Vroegere leerlingen en bekenden vragen zijn adviezen die zij gewoonlijk accepteren. De kerk van Genève met haar 'compagnie van de predikanten' zijn als een moeder geweest voor de Franse vluchtelingen, voor allen die verdrukt en vervolgd werden. Beza is de onbetwiste leider van de Franse kerken in *diaspora*. Hoe kwetsbaar zijn die Franse kerken. De zorgen voor de gevaren waarin zij verkeren, vullen zijn correspondentie. Die zijn tweeledig. Aan de ene kant om hen te steunen, die te lijden hebben onder de vervolgingen. En aan de andere kant om diegenen terug te houden, die dreigen af te vallen van het rechte geloof uit vrees voor de vlammen van de brandstapels. Daarbij komen de meedogenloze contrareformatische acties van de sociëteit van de Jezuïeten, begeleid door een nieuwe wijze van roomse apologetiek en argumentatie. De Geneefse universiteit probeert er een dam tegen op te werpen, want Beza onderkent dat het tekort van getalenteerde predikanten en intellectuelen een reële bedreiging vormt voor de toekomst van het Franse protestantisme.

Als zijn jaren gaan klimmen tot de leeftijd van de zeer sterken, moet hij zijn activiteiten verminderen, maar zijn zorg voor de zaak van de Reformatie wordt niet minder. Hij blijft de Franse kerken adviseren en waarschuwen vast te houden aan de Confessio Gallicana en de handhaving van de tucht. Hij blijft in de zorg om de overleving van de Franse kerken uiterst kritisch tegenover de macht van Rome. Hij legt uit aan een gast aan zijn tafel (29 juni 1602), dat het teken van het beest, het getal 666 in Openbaring 13⁸ het totaal is van de getalswaarde van de Griekse letters EKKLESIA ITALIKA, de Italiaanse kerk.⁹ Hij wijst elke compromis tussen Christus en de Antichrist af. Hij schrijft aan een Tsjechische student 'dat hij ondanks de kwalen de rust van de oude dag ervaart en hij bidt om genade, om dat ene, om uiteindelijk de meest excellente thuishaven zonder schipbreuk te mogen bereiken'.¹⁰ In een van zijn laatste brieven merkt hij op: 'de grote dienaren van God moeten sterven, overeind staan zolang zij leven, totdat zij op hun beurt gezeten zijn in de hemel, in het huis, de eeuwige woningen die hun bereid zijn dichtbij hun [hemels] Hoofd'.¹¹

Beza, 86 jaar oud, is heengegaan op zondagmorgen 23 oktober 1605, toen de klokken van de St. Pierre het volk van Genève riepen naar de kerk. De volgende dag is er een mededeling van de Magistraat gehecht aan de deuren van de universiteit: 'Zoals de haven is voor de zeelieden, zo is deze overgang naar het andere leven voor hen wier

dood kostbaar is in de ogen des Heren. Gisteren is hij die een groot licht was in de kerk, uit dit tijdelijke en zorgvolle leven rustig overgebracht naar dat andere leven, waar de eeuwige en ongestoorde gelukzaligheid is.'

De oude Théodore de Bèze, reformator, herder, hoogleraar, Nieuw Testamenticus, historicus, diplomaat, gezant, dichter en kunstenaar, dat alles was hij tegelijk in één persoon, hij is gestorven zoals hij leefde, als een refugié, een geloofsvluchteling, totdat hij thuis kwam in een beter vaderland.

W. Balke, 's-Gravenhage

Noten

- 1 De affaire des Placards was een gebeuren in de nacht van 17 oktober 1534 waarbij anti-roomse posters in openbare plaatsen werden aangebracht. Zij werden aangetroffen in Parijs, Blois, Rouen, Tours en Orléans. Er was er zelfs een aangebracht op de deur van de slaapkamer van koning Frans I in het paleis te Amboise.
- 2 Jonathan A. Reid *King's Sister – Queen of Dissent. Marguerite of Navarre (1492-1549) and her Evangelical Network 2 vols.* (Leiden-Boston 2009); idem, "Marguerite de Navarre, la soeur fidèle" in *Les conseillers de François Ier* ed. Cédric Michon (Presses Universitaires de Rennes 2011). Over haar

dochter Jeanne d'Albret: David M. Bryson *Queen Jeanne and the Promised Land: Dynasty, Homeland, Religion and Violence in Sixteenth-Century France* (Leiden 1999).

- 3 N. de Bordenave *Histoire de Béarn et Navarre* (Paris 1873), 123.
- 4 *Corr. de Bèze*, vol. 8, 76 (1567).
- 5 'Je n'eus pas seulement à combattre les ennemis étrangers, j'eus la guerre en mes entrailles'.
- 6 Bryson, l.l., 278ss.
- 7 De Confession de La Rochelle werd ondertekend door Jeanne Reine de Navarre, Prince Henri de Navarre, Prince Henri de Condé, Prince Louis de Nassau, Admiral Coligny et Théodore de Bèze, modérateur.
- 8 Openb. 13:18 'Hier is de wijsheid: die het verstand heeft, rekene het getal van het beest; want het is een getal eens mensen, en zijn getal is zeshonderd zes en zestig'.
- 9 *Journal d'Escäie Colladon, memoires sur Genève 1600-1605* (Genève 1883), 36.
- 10 Th. de Bèze aan G.S. Zástrizly: 'totus de hoc uno sollicitus, ut in illum tandem optatissimum portum sine naufragio appellam' (juli 1600) in: F. Hruby *Étudiants tchèques aux écoles protestantes de l'Europe occidentale* (Bro 1970), 350.
- 11 Th. de Bèze à Anonymus, oct. 1603: 'Les grands serveurs de Dieu doyvent mourir tout debout pour vivre, et estre à leur tour assis es lieux célestes, es maison et demeurances éternelles qui leur sont aprestées auprès de leur Chef'.

Herijking van de theologie? (I)

Wat prof. dr. Martin Hengel en dr. W. Aalders ons met het oog op deze tijd te zeggen hebben

I De vraag van de geschiedenis

Martin Hengel werd geboren in 1926. Dat betekent dat hij 13 jaar oud was toen de Tweede Wereldoorlog uitbrak. Dat heeft zijn leven niet onberoerd gelaten. Op het eind van de oorlog werd hij als jongen gerecrueteerd. Ternauwernood is hij ontsnapt aan een zekere dood. Hij vertelde me: "Een ziekte heeft mijn leven gered. Vanwege difterie moest ik opgenomen worden in het ziekenhuis. Ik heb het er levend afgebracht. Als ik had moeten vechten, zou ik, net als vele anderen, gesneuveld zijn." Nog iets anders vertelde hij me: "Daar stond ik als kind te kijken, naar de verwoeste stad Reutlingen, vlakbij Tübingen, waar Amerikaanse trucks over de wegen rolden en meer dan ooit werd ik me bewust in welk een ellende Hitler Duitsland gestort had."

Deze ervaring is bepalend geweest voor het leven en studeren van Martin Hengel. Het thema was gegeven. Dit hield in: de vraag naar de

geschiedenis, de zin ervan. En: omdat hij christen was, luidde die vraag meer specifiek: hoe is de verhouding van het geloof tot dit fenomeen, dat van de geschiedenis? Hoe verhouden zich het heil in Christus en de geschiedenis? Is er iets als 'heilsgeschiedenis'?

Dat dit de thematiek van zijn leven geweest is, blijkt ondermeer uit het volgende. Ter gelegenheid van zijn 80^e verjaardag organiseerden vrienden en de universiteit van Tübingen een symposium. Zij deden dat in overleg met hem. Hengel zelf reikte het thema aan: heilsgeschiedenis. Daarover is het nodige te doen geweest. Kon men daar mee aankomen? Is dat niet een uit de mode geraakt begrip? Kan men daar na de catastrofes van de 20e eeuw nog iets mee? Hengel zelf hield eraan vast, zij het dat hij met een modificatie van het thema akkoord ging. Het werd niet 'heilsgeschiedenis', maar 'Heil en geschiedenis' (*Heil und Geschichte*). Zelf hield hij

de afsluitende lezing, waarvan hij vermoeden kon, vanwege zijn ziekte, dat het één van de momenten was die hem nog restten, waarop hij zich helemaal kon uitspreken. Nog één keer kon hij in het bijzijn van zijn voormalige studenten, van wie er velen hoogleraar geworden waren over de hele wereld, voor ogen stellen waar het hem om te doen was geweest. Het onderstreept het belang van dit thema voor Martin Hengel. 'Heilsgeschiedenis' was de thematiek van zijn leven geweest.

Welnu, als dat van *iemand* anders geldt, dan wel van de ruim 15 jaar oudere dr. W. Aalders. Dr. Aalders zei me een keer: het is van het grootste belang om het thema te ontdekken waar het in een bepaalde tijd om gaat! Hij citeerde daarbij de theoloog Hans Joachim Iwand, die hier de nadruk op had gelegd. Aalders was daar dus op uit en heel bewust bracht hij dit onder woorden als: 'de thematiek van de geschiedenis'.

Deze thematiek had zich ook bij hem opgedrongen in de Tweede Wereldoorlog. Alleen in zijn geval niet aan het eind zoals bij Martin Hengel, maar aan het begin ervan, toen hij in het Friese Koudum, zijn tweede gemeente, stond. Het leven was als een idylle. Alles leek te passen: het plaatsje was prachtig, hij een begaafde jonge predikant, die zou gaan promoveren. Daar waren zijn vrouw, zijn jonge kinderen, een plaats waar hij geliefd werd, vooral om het Woord dat hij bracht. Geluk tekende zich af. En toen werd dat idyllische plaatje wreed verstoord door de kolonnes Duitse voertuigen die door het dorpje trokken, als een tastbaar blijk van wat de radio had verteld: er was oorlog uitgebroken met Duitsland. Ineens veranderde de hele wereld, het hele perspectief van het leven van deze predikant, die de wereld waarin hij leefde lief had. Wat een overstelpende vragen dienden zich aan. Hij werd uit het veilige nest geworpen. Met opzet zeg ik het zo. Het doet een beetje denken aan een formulering van Martin Heidegger: "Wij zijn in deze wereld, in de geschiedenis *geworpen*." In een preek over de gelijkenis van het Koninkrijk van God, over het zaad dat in de akker wordt geworpen, zegt Jezus: "Het zaad zijn de kinderen van het koninkrijk. De akker is de wereld." Aalders zegt er van, met heel diepe tonen: je zult uit de hand van Christus, als zaad op die soms ketsende grond geworpen worden. Uit de binnenkamer, uit de omgang met God in deze wereld geworpen, terecht gekomen. Zo voelde hij zich. Is er een antwoord op de prangende vraag: waarom? Wat is de geschiedenis, waarom is ze er? Wat is de zin ervan?

Nu, hier hebt u de thematiek van Hengel en van Aalders.

II Martin Hengel

De zeloten

Ik wil beginnen met Martin Hengel. Kort na de oorlog ging hij theologie studeren in Tübingen. Het werd een studie met veel onderbrekingen en hindernissen, omdat zijn vader thuis in de textiel fabriek, waarvan hij eigenaar was, niet zonder hem kon. Ondanks dat schreef hij al in 1961 zijn eerste proefschrift, *Die Zeloten*. Zijn interesse was gewekt voor Flavius Josephus, de Joodse geschiedschrijver uit de eerste eeuw na Chr. Het boek is onlangs voor de tweede keer uitgegeven bij Mohr Siebeck in Tübingen.

Het is typerend dat Hengel zich in dit boek bezig houdt met de zeloten, fanatieke Joodse gelovigen, die in opstand kwamen tegen de Romeinen, halverwege de eerste eeuw. Zij, die zeloten, hielden zich bezig met de vraag hoe het Koninkrijk van God op deze wereld gerealiseerd zou worden. God en de geschiedenis! In feite waren de zeloten ijveraaars voor de wet van God, die de heidense overmacht uit het beloofde land wilden drijven en daarbij rekenden op de hulp van God, zodat zijn Koninkrijk hier gevestigd zou worden. Zij hadden een voorbeeld in de Maccabeeën, die twee eeuwen voordien in opstand waren gekomen tegen Antiochus Epiphanes en een deel van de Joodse upper ten die Israël wilden helleniseren, d.w.z. de Helleense godsdienst op wilden dringen. De Maccabeeën hadden de strijd gewonnen en zo was er een koninkrijk Israël gekomen. Maar ook zij pasten zich aan aan de Grieks-Romeinse cultuur, zij 'helleniseerden' in korte tijd. Zij maakten het vijftig jaar voor Chr. nog erger door de macht in handen te spelen van de opkomende wereldmacht: Rome. In die tijd begon de zelotische beweging op te komen en zich te roeren. Het liep uit op een enorme catastrofe: de verwoesting van Jeruzalem in het jaar 70. Daar heeft Hengel aandacht aan gegeven, vanuit het perspectief van Flavius Josephus (37 – ca. 100/110). Hij typeerde de zelotische beweging als een religieuze beweging, die wettisch was, exclusief en uit was – desnoods met geweld – op de vestiging van Gods koninkrijk, en dat met desastreuze gevolgen voor het Jodendom.

Hengel gaat er niet al te diep op in, maar duidelijk is dat Flavius Josephus een andere weg gegaan was. Hij distantieerde zich van het zelotisme. En

vooral: als men het boek van Hengel dichtslaat, kan men zich nauwelijks aan de gedachte onttrekken, welk een andere weg de christelijke gemeente – na Pinksteren in het jaar 33 – toen gegaan is. Hengel zal er later nog veel van zeggen.

Jodendom en Hellenisme

Dat 'later' diende zich al min of meer aan toen hij zijn tweede proefschrift schreef: *Judentum und Hellenismus*. Hij schreef het in 1969. In dit boek verbreedt Martin Hengel zijn aandachtsveld naar het gehele spectrum van het Jodendom in de tijd van Christus.

Hij doet dit vanuit de thematiek Jodendom en Hellenisme. En hij laat zien hoe de ontmoeting ofwel confrontatie van die beide ertoe geleid heeft dat de vraag naar de geschiedenis voor het hele Jodendom ten tijde van Christus acuut geworden is, dus niet alleen voor de zeloten. De dynamiek van de gebeurtenissen noodzaakte *iedereen* om zich met die vraag bezig te houden.

Het is van betekenis om na te gaan, hoe Martin Hengel ertoe gekomen is om het thema Jodendom en Hellenisme te bestuderen. Ik vertelde dat hij in de late jaren veertig naar de universiteit ging. Daar kwam hij natuurlijk in aanraking met de NT-ische wetenschap van zijn dagen. De toonaangevende Nieuwtestamenticus was zonder twijfel Rudolf Bultmann. Hengel beschrijft in een korte biografische schets hoe hij als jongeman 'kopschüttelnd' aanhoorde wat de studenten werd aangereikt. Wat hij nu hoorde, kon eenvoudigweg niet waar zijn, niet op feiten berusten.

Wat had de exegeet Bultmann gezegd en wat kreeg de jonge Martin Hengel te horen? Om het onder een noemer te brengen: van Bultmann is de term 'ontmythologiserend' afkomstig. Hij pleitte ervoor om het Evangelie te ontdoen van, los te pellen uit de mythologische voorstellingswereld van die dagen. Met bepaalde aspecten uit de Evangelieën en brieven van Paulus kon hij niet uit de voeten. Dat betrof: de wonderen, de opstanding van Christus, de Hemelvaart, het laatste oordeel dat zou komen enz. Nu hoorden deze elementen, aldus Bultmann, niet tot het *oorspronkelijke* bestand van het Evangelie, van Jezus' boodschap. Al deze elementen zijn er later bijgevoegd. Jezus' oorspronkelijke boodschap was anders. Hij riep op tot een radicale keuze voor God. En het centrum van zijn boodschap gold de mens, de enkeling, die een existentiële keuze moest maken voor God en die zo in aanraking komt met de eeuwigheid, met God zelf. Juist

zó, gezuiverd van het mythische en gnostische element kan het Evangelie relevant zijn voor vandaag. Het parool was: reinig het om die reden van de mythische, apocalyptische bestanddelen.

De kerngedachte is dus: het gaat om de enkeling en zijn keuze. In deze setting speelt de vraag naar de betrokkenheid van de geschiedenis aan de ene kant en het heil aan de andere kant nauwelijks een rol van betekenis. Bultmann was sterk beïnvloed door de existentialistische filosofie van Heidegger en, als ik zo vrij mag zijn, als nu iemand een paradigma drukte op Christus, was hij dat zelf.

In feite greep Bultmann terug op de Nieuwtestamentische theologie van de 19^e eeuw. Het was de tijd van het liberalisme, de tijd dat men Jezus louter zag als voorbeeld, als degene die het gemoed aanspreekt en die ons de Vader die liefheeft, verkondigt. Hij is degene die de moraal voorhoudt, vanuit de liefde van de Vader. De belichting van Christus in de Evangelieën, zo dacht men, komt dan ook voor een belangrijk deel voort uit de vroeg-christelijke gemeente. Men kon zich niet indenken dat de Here Jezus gesproken had over het wereldeinde, het oordeel en dat in apocalyptische termen. Om het eenvoudig te maken: dat de thematiek van bijvoorbeeld Daniël de zijne was. Albert Schweitzer had daar op gewezen en Johannes Weiss. Dat was bijna chocquerend geweest. Bultmann greep weer terug naar de oude liberale theologie – zonder wonderen, zonder apocalyptiek, waarin gesproken werd over het einde van de geschiedenis en alle vragen die daarbij spelen. Opnieuw centreert hij het Evangelie rond de enkeling.

Kopschüttelnd hoorde Hengel dit allemaal aan. Is dit waar? Hij kon het zich niet indenken. Was dit geen constructie? Hoe hier achter te komen? Eenvoudigweg door zich te verdiepen in de tijd van Christus en deze constructies op hun historische betrouwbaarheid te onderzoeken!

Dat heeft hij gedaan. In het genoemde boek *Judentum und Hellenismus*. In dit boek heeft Hengel drie dingen prominent naar voren gebracht:

1. Er was niet zoals bijna overal verondersteld werd een waterscheiding tussen Jodendom en Hellenisme ten tijde van Christus. Er was al vanaf de tweede eeuw voor Chr. een grote mate van beïnvloeding van het Jodendom door het hellenisme, dus niet pas ná Christus. Die beïnvloeding deed zich niet alleen voor in de diaspora, maar ook in Palestina.
2. Door wat Israël meemaakte vanwege de ballingschap, maar ook door de opmars van Alexan-

der de Grote en vooral door de acute poging Israël te helleniseren in 167 voor Chr. kwam de vraag naar de komst van het Koninkrijk van God, de vraag naar het heil en de geschiedenis, voor heel Israël prominent naar voren. Meerdere antwoorden werden op die vraag gegeven, zodat het Jodendom een pallet aan stromingen te zien gaf. Maar zelfs daar waar de hellenistische geest werd afgewezen (het meest in Qumran en bij de farizeeërs) stond men aan beïnvloeding daarvan bloot.

3. Het christelijk geloof is geboren in die setting.

Wat Hengel ontdekte was dat de thematiek van opstanding uit de doden, van Gods ingrijpen in de geschiedenis en van het wereldeinde een thematiek was die niet vreemd was aan het Jodendom ten tijde van Jezus, hoe verschillend men hier binnen dat Jodendom ook over dacht!

Zo kwam Hengel dichter en dichter bij het ontlukende christendom in deze setting! En hij voelde zich er zeker, omdat hij historische grond onder de voeten had. Zo heeft hij Bultmann kunnen bestrijden. Bultmanns 'Jezus' was een onhistorische 'Jezus'.

Wat Hengel ontdekte was dat het Evangelie pas goed verstaan kan worden tegen de historische achtergrond van de intertestamentaire tijd. Dat is het tijdvak tussen het Oude en het Nieuwe Testament. In die tijd was er sprake van wat hij later noemde "een apokalyptische grondstemming". Het boek Daniël zoals wij dat kennen werd in die tijd geschreven. Het werd van enorme betekenis in Palestina en in het Jodendom in de verstrooiing. In die tijd waarin de vragen naar de geschiedenis zo speelden kwam de Septuaginta tot stand, de vertaling van het Oude Testament in het Grieks. De zogenaamde apocriefe boeken onstonden toen: *Jezus Sirach*, de *Wijsheden van Salomo* en andere literatuur. De vragen naar de realiteit en de realisering van het Koninkrijk van God werden als acuut beleefd. In die tijd leefde Jezus Christus en in die sfeer heeft Paulus geademd. Sterker: op de vragen op dat gebied heeft Jezus Christus, heeft het Evangelie een uniek antwoord gegeven.

III Dr. W. Aalders

Eenzelfde thematiek

Het is opmerkelijk dat dr. W. Aalders in zijn naoorlogse jaren zich, volstrekt los van Hengel (zij hebben elkaar nooit gesproken), steeds intensiever heeft

bezig gehouden heeft met dezelfde thematiek als Martin Hengel: de intertestamentaire periode en de belichting van het Evangelie vandaaruit en met de vroegchristelijke gemeente en dat rondom het thema van het Koninkrijk van God en de geschiedenis.

Maar laat ik eerst iets zeggen over het leven van dr. Aalders. Ik vertelde over zijn ervaring aan het begin van de Tweede Wereldoorlog en de weerzin tegen de opmars van de Duitsers. Er móest afscheid genomen worden van een idyllische wereld. Aalders oriënteerde zich breed. De persoon die het meest aandacht vroeg, omdat hij een prominent bestrijder was van Hitler was de Zwitserse theoloog Karl Barth. 'Men kon zich eenvoudigweg niet aan hem onttrekken' hield hij me eens voor. Aalders deed dat ook niet. En toch rezen er bezwaren tegen hem. Barth was in de jaren twintig de theoloog van de antithese tussen Evangelie en wereld. Hij maakte een eind aan de liberale theologie, waarin de wereld en het Evangelie spanningsloos op elkaar betrokken waren. Het Evangelie is niet van deze wereld. Het neemt geen gestalte aan. Het is toezegging, eschatologie, belofte en in zijn radicaliteit maakt het een eind aan de geschiedenis. Vanuit dit radicale gezichtspunt kon Barth als geen ander antithetisch spreken tegen Hitler. Aalders is erdoor beïnvloed in zijn jonge jaren, tot kort na de oorlog. En toch was hij niet zonder reserve: neemt het Evangelie geen gestalte aan? In de kerk, in het sacrament? Aalders was voorzitter geworden van de liturgische beweging. Rust de Kerk alleen op het Woord? Is er niet meer? Hij was ervan overtuigd van wel. Zo nuanceerde hij Barth. Het is niet alleen het Woord en de belofte. Wij ontvangen al iets van het heil, staan ermee in verbinding, we zijn overgegaan in het Koninkrijk der hemelen en ervaren de krachten ervan.

En toen van de weeromstuit Barth steeds optimistischer ging spreken over de gestalte en de vorming van dat Koninkrijk op deze wereld met de mens als partner, weersprak Aalders opnieuw. Zo is het ook niet. Het gaat om het innerlijk, om de verhouding van de ziel tot God. Daar had zijn vader al op gewezen: het gevaar van de veruiterlijking van het Evangelie, dat hij omdat de kerk zich hoofdzakelijk met de wereld ging bezig houden, waarnam.

Aalders werkte dit uit in het boek *Schepping of Geschiedenis* (1969). De schepping gaat vooraf aan de geschiedenis, de geschiedenis is afval van God, het Evangelie brengt ons weer terug bij de scheppingsoorsprong, doet ons verticaal leven, nu al uit dat Koninkrijk van God. Het geloof is een exo-

dus, een overgang uit de geschiedenis in het eeuwige leven. De Kerk houdt zich alleen zuiver als bruid, door haar oriëntatie naar Boven. Dat is haar roeping, zoutend zout te zijn. Zij is als de weduwe in de gelijkenis. Zij 'zweeft' zoals Luther zei, 'tussen hemel en aarde'. De verhouding van de Kerk tot de wereld is dus in principe antiïtethisch, niet omdat de wereld per se verkeerd is, nee, zij is goed geschapen. Maar zij heeft haar scheppingsachtergrond in de geschiedenis verlaten.

Een drempel over

Het is duidelijk dat hier diep Bijbelse noties aangehaald worden. En toch heeft Aalders geleerd zijn gedachten te nuanceren, zonder zijn grondpositie te verlaten. Dat blijkt ondermeer uit het prachtige boek *Theocratie of Ideologie* dat hij schreef in 1977. Hij vertelde me eens: het heeft me zoveel moeite gekost om de geschiedenis positief te waarderen. Toch ben ik op de lijn van Groen van Prinsterer gekomen die me voorhield: er kan sprake zijn van *tempora christiana* – van christelijke tijden, tijden waarin de Heilige Geest als het ware de geschiedenis bedauwt, juist doordat men leeft met de oriëntatie naar Boven. Zulke tijden deden zich voor ten tijde van keizer Constantijn, maar ook in Wittenberg, Genève, de Nederlanden in de zestiende en zeventiende eeuw, in Europa. Een bedauwing. Daar plukken wij nog de vruchten van. Maar let wel: het is een toegift die precair is, waar je niet op kunt rekenen, iets dat verdwijnen kan, zoals Luther dat zei: "Het Evangelie is als een plensregen, een wolk die regen laat vallen, grijp toe als het regent en laaf je eraan want als de wolk is overgedreven: weg is weg (*hin ist hin*)." Het is Bijbels uitgedrukt een *arraboon*, een handgeld.

Want: er is een ander element in de geschiedenis dat als het ware op de loer ligt om dit wat God geeft te ondermijnen. Paulus spreekt er al over: de ongerechtigheid, de mens der zonde, die nu al werkzaam is en wacht om zich te openbaren. Het is ongeloof dat zich los maakt van het geloof en een tegenkracht gaat vormen. Dat ongeloof baart revolutionaire, ondermijnende krachten. Aalders wees dat aan bij Machiavelli (1469 - 1527). In zijn geschriften brak het door. Het breidde zich uit in de zeventiende en achttiende eeuw, vooral door Franse filosofen als Voltaire (1694 – 1778 en Diderot (1713 – 1784), en het brak staatkundig door in de Franse Revolutie (1789), toen het ongeloof zoals hij zei 'mondig is geworden'. Dit ongeloof heeft ravages in Europa aangericht. Vooral in de 20^e eeuw in de wereldoorlogen.

Hoe heeft dr. Aalders zich tegen deze tijdgeest verzet? Hij hunkerde naar een nationaal herstel na de oorlog in christelijke geest en dat de Kerk, de Hervormde Kerk daarin haar roeping zou zien dat te behartigen. Het is er niet van gekomen. Integendeel. Het revolutionaire werkte sterk door in de jaren zestig, toen niets meer heilig leek te zijn en de geschiedenis ideologisch kleurde, als het terrein waarin de mens zijn toekomst maakt, die bestaat in zo groot mogelijke vrijheid, met alle gevolgen van dien. Niets was meer vaststaand of heilig. Ook in de kerk drong deze geest door. In plaats van weer te bieden, ging men erin mee. De kerk kleurde ideologisch en vertaalde het Koninkrijk van God in ideologische binnenwereldlijke termen door het te verzwaren met het socialistische idee van gerechtigheid op aarde. Men richtte zich op de toekomst en liet het verleden vanuit deze ideologie los. De schepping, de wet, de historie deden er niet meer toe. Zo liet men ook de volkskerk los.

Aalders was een van de weinigen die protesteerden, niet uit behoudzucht, maar omdat er een andere weg gegaan kon worden, authentiek Bijbels en actueel met in achtneming van de historie. Wat kon de kerk veel betekenen, juist nu! Met lede ogen zag hij het SoW-proces in dit licht. Door de wijze van kerkvorming werd de kerk, vreesde hij, een denominatie, d.w.z. een kerk zonder historie! En dat terwijl als ze werkelijk Kerk was, iets van de gestalte van de Goede Herder kon hebben in de moderne tijd. Wat had zij veel kunnen betekenen als ze de eigenlijke boodschap maar weten te 'vertalen' op een authentieke manier.

Het mocht allemaal niet baten. De secularisatie zette zich door en het baken van de kerk verdween meer en meer, mede doordat ze zich liet meenemen door de tijdgeest. "Wie trouwt met de tijdgeest, is spoedig weduwe", luidt een gezegde. De schepping werd ondergraven, de wet evengoed en de historie verloor men uit het oog. Er was sprake van ontworteling. De historie werd door de geschiedenis ondermijnd. Men ging een drempel over.

Een weg gewezen

Dr. Aalders heeft het als zijn roeping ervaren om, waar hij aan de ene kant gewezen had op de ernst van de situatie, ook een weg te wijzen, een antwoord te geven op de vragen die de secularisatie en het wegvallen van de kerk als historische grootheid opriepen. Hij vond die in de Bijbel. Het opvallende was dat de moderne bijbelwetenschap hem daarbij geholpen heeft. Opvallend, omdat in grote

delen van de kerk grote reserve te vinden was en is tegen dit onderzoek. Hij vertelde me toen ik nog student was: "Wees daar niet bang voor, het heeft me alleen maar geholpen." Dat was werkelijk zo. Het moderne bijbelonderzoek reikte hem die gezichtspunten aan die juist vandaag nodig zijn. En dat is méér dan de Reformatie gegeven had en zelfs méér dan het Reveil in de 19e eeuw, waar hij zo'n bewondering voor koesterde, gegeven had. De Bijbel bleek méér te bieden. Aalders had dat al als jong predikant in de gaten.

Wat een studiezijn heeft hij gehad! En welke antwoorden heeft hij in de Schrift op de vraag naar de geschiedenis niet gevonden! Hij kwam die vraag in de Schrift zelf tegen, prominent. En ook het antwoord. Dat dit het geval was blijkt wel uit zijn boek over Job, dat de veelzeggende titel heeft: *Wet, tragedie, Evangelie*. Hij schreef het in 1979. Veelzeggend is de titel. Er staan twee woorden in die steeds weer te vinden zijn in de reformatorische theologie: 'wet' en 'evangelie'. Maar tussen die twee is een derde woord gevoegd: 'tragedie'. Waarom?

1. Wel, het boek gaat over Job. Aalders zag dit Bijbelboek als een tragedie in de klassieke zin van het woord, een verhaal met een goed begin, waarin de hoofdpersoon plotseling in diepe ellende komt, die alleen door goddelijk ingrijpen ongedaan gemaakt wordt. De hoofdpersoon maakt door zijn belevenissen een doortocht (*transitus*, een geliefd woord van Aalders) mee, een loutering waardoor hij anders wordt. Dit tragedie-element kwam Aalders tegen bij Job.
2. Job is volgens Aalders geschreven door een Jood, die is geraakt door de Griekse tragedies, die in zijn dagen geschreven werden, in omloop waren. De grote tragedies dateren uit de vijfde en vierde eeuw voor Chr. Die tijd werd door de fijnzinnige filosoof Karl Jaspers de 'spiltijd van de wereldgeschiedenis' genoemd. Athene raakte in verval, Alexander de Grote (356 – 323 voor Chr.) veroverde de toenmalige wereld. Een tijdperk werd afgesloten, een nieuw ontsloten, de wereld werd één, zekerheden vielen weg en de grote vraag van de geschiedenis drong zich op: waartoe is dit alles, wat is ons houvast?
3. Job werd dus geschreven in een tijd toen de vraag naar de geschiedenis actueel werd en wel door een Jood in Alexandrië, waar de Griekse tragedies in de tijd van de diaspora bekend waren. Dit gebeurde tijdens de laatste eeuwen voor Christus. Let wel: *Wet, tragedie, Evangelie*. De wet was toen al bekend in Israël, evenals de profeten, die hun

boodschap op de wet stoelden. Maar de veilige bedijking van de wet was bezig weg te vallen. In de ballingschap, in de diaspora en nu door Alexander de Grote. Een nieuwe vraag drong zich op: welk antwoord is er op de vraag naar de geschiedenis, als alles op losse schroeven komt te staan? Die vraag is de vraag van de tragedie en die vraag mondt uit in een antwoord dat in Job gegeven wordt en dat heen wijst naar het Evangelie.

In de Schrift vond Aalders dus meer dan de Reformatie had geboden. Het is belangrijk dit vast te stellen. C.H. Dodd haalt ergens een uitspraak aan van de historicus A.J. Toynbee, die zegt: het patroon van de geschiedenis is die van 'uitdaging' en 'antwoord'. Steeds opnieuw is er een nieuwe uitdaging. Dodd past die uitspraak toe op de kerk en de wereld. De geschiedenis stelt de kerk keer op keer voor een nieuwe uitdaging. Welk antwoord is er? Oude antwoorden, hoe goed ook, voldoen niet helemaal. Die antwoorden moeten gevonden worden in de Schrift. Wie dat niet kan lijkt op de soldaat waar Groen van Prinsterer het over heeft: hij heeft een oude wapenuitrusting en is overal te vinden behalve op het punt waar de vijand de aanval inzet. Hij kan niet actueel belijden.

Aalders besefte welk een dienst modern bijbelonderzoek kan bieden om antwoorden te geven op de vragen van nu. De Bijbel is er rijk genoeg voor! Job bood een antwoord op de vraag naar de geschiedenis. God liet zijn scheppingsgerechtigheid oplichten voor Job en Hij openbaarde Zich als JHWH, de zijnsgrond en de garant voor de orde waar Job naar zocht! Wat een troost. Job werd door de vragen heengeleid naar het zien van God zelf en van de opstanding en het eeuwige leven. Hij kon de overgang maken naar een nieuwe werkelijkheid. De geschiedenis dringt ons ertoe om ofwel te verkrampen om er zelf iets van te maken, ofwel tot overgave. Christus is deze laatste weg gegaan en heeft zo de weg gebaad tot het Koninkrijk van God, het herstel van alle dingen, waarbij alles toch veranderd is, in het licht is komen te staan van God zelf. Aldus Aalders in 1979.

We stellen vast: Aalders zocht het antwoord op de geschiedenis in de Schrift, in het licht van het moderne bijbelonderzoek. Maar dit boek zou niet zijn laatste woord zijn. De Bijbel had nóg meer te bieden. Wat dan?

Wat de Bijbel hem nog meer te bieden had. De Septuaginta

Om daar een antwoord op te geven, wijs ik op iets opvallends. Dr. Aalders deinst er in zijn boek over Job niet voor terug om kritiek te uiten op een ander boek dat in intertestamentaire tijd tot stand kwam. Het boek Daniël. Heel de apocalyptische literatuur van Israël kan bij hem geen goedkeuring wegdragen. In deze literatuur vindt hij iets catastrofaals terug. Het wereldeinde zou volgens deze literatuur afgrondelijk van karakter zijn. Het einde van het boek Job is heel anders: daar spreekt God indringend en overtuigend tot Job, die gekweld werd door de vraag naar de geschiedenis. Hij spreekt met milde ironie, om hem tot zichzelf te brengen, musisch, lyrisch, mild. En toch indringend. Het wereldeinde zal dit overtuigende, persoonlijke karakter dragen. Gods heil zal oplichten – opengaan. De gelovige wordt uit het oordeel getrokken en overgezet in de nieuwe herschapen werkelijkheid van het Koninkrijk van God.

Dit milde aspect miste hij in Daniël. Het Evangelie draagt vooral dit musische tragediekarakter. Het heeft niet het catastrofale, apocalyptische, maar het overtuigende!

Het is duidelijk wat dr. Aalders bedoelt. Het is ook duidelijk dat hij ageerde tegen de ideologisering van het Evangelie in de jaren zestig en zeventig. Maar wat hij schreef moet voor hem ook iets onbevredigends gehad hebben. Hij wist toen hij zijn boeken schreef over Job, de tragedie en over Plato, nog niet dat de intertestamentaire tijd nog veel meer te bieden had. Die ontdekking deed hij in de jaren negentig, toen hij zelf bijna negentig was. Deze ontdekking had iets ultiems, waarvan hij tegen me zei: "nu ben ik er helemaal uit."

In die tijd was het SoW-proces gewoon doorgaan. Een nieuwe tijd kondigde zich aan, een onzekere tijd. Waar moest de gemeente van Christus allemaal doorheen, in de toekomst, als de volkskerk zou weggevallen zijn en zij midden in de wereld kwam te staan, onbeschermt? Die vraag hield hem bezig, betrokken als hij was op zijn land, en op de gemeente van Christus. Hij had gewezen op het belang van het innerlijke geloof. Hij had gewezen op de Reformatie, Luther, het Reveil, op de Bijbel, Job, Prediker, de intertestamentaire tijd.

Maar zoals gezegd: de Bijbel had hem nog meer te bieden, dan hij zich toen bewust was. Dit 'meerdere' ging voor hem open door het lezen van het beroemdste boek van de Joodse geleerde Leo Seeligmann over het boek Jesaja zoals dat in de

Septuaginta staat. Daardoor werd dr. Aalders in staat gesteld om nog evenwichtiger, historisch juist ook, aan te kijken tegen de apocalyptiek en deze te waarderen. Het is de laatste schakel in het hele proces van de wet tot het Evangelie! Seeligmann bracht hem in aanraking met de Septuaginta.

was ophanden. De vraag was hoe het zou komen. Daarover werd verschillend gedacht. De geschetste gebeurtenissen hebben het Jodendom uiteen doen vallen in meerdere stromingen: a) De gemeenschap van Qumran ontstond. b) De farizeeërs, die zich richtten op de wet en zich zuiver wilden houden. c) De vrijzinnige sadduceeën. De vragen van de geschiedenis en het heil werkten als splijtzwam toen de problematiek van de geschiedenis acuut werd.

Deze gebeurtenissen werkten als een katalysator met betrekking tot de apocalyptische literatuur. Aalders legt er nadruk op dat deze literatuur iets dubbels heeft: ze is een loot aan de stam van de profetie, heeft dus iets authentieks Israëlitisch en tegelijk heeft ze de gemoederen veelal verhit. De eindtijd is in aantocht – sommigen maakten zich op voor de strijd. Anderen richtten zich met een zeker fanatisme op de wet en de handhaving ervan.

Kortom: de gebeurtenissen van de laatste twee eeuwen voor de komst van Christus hebben het Jodendom diepgaand beïnvloed en gestempeld. Ze vormen de achtergrond van het Nieuwe Testament. Door deze verwickelingen ontstond er, zoals Martin Hengel zei, een “apocalyptische grondstemming”.

In die tijd nu is de Septuaginta ontstaan en de Griekse vertaling van het boek Daniël, dat in de tijd van de Maccabeeën-oorlog werd geschreven en dat heen wijst naar Góð die het heil teweeg brengt. Hij! De steen die van de berg rolt en het beeld vergruizelt wordt niet door een mensenhand losgemaakt. In die bewogen tijd kwam de Septuaginta tot stand, een verzameling van geschriften, die een Bijbel vormden. Ook in de Septuaginta is sprake van apocalyptiek, het boek Daniël maakt er deel van uit. Maar de apocalyptiek is opgenomen in een groot geheel. En de klank van de Septuaginta is anders dan de vaak wrange klank van de apocalyptische visioenen die in Palestina te vinden is. In de Griekse vertaling krijgt het woord ‘openbaren’, dat in Palestina de klank had van: het duidelijk worden hoe het einde in zijn werk zal gaan, de betekenis van ‘oplichten’, ‘openbaren van het heil’. Dat het heil oplichtte is door de Septuaginta zelf mogelijk gemaakt. Het was er een effect van. Dr. Aalders raakt hier een belangrijk element. De Septuaginta is voor vooral de diaspora-Joden, maar ook voor de Joden in Israël een ‘sacramenteel boek’ geweest waaraan men zich geestelijk heeft opgetrokken. De totstandkoming is in nevelen gehuld, maar werd ervaren als een wonder. Martin Hengel zegt: “het is het Woord dat vorm gegeven werd in Israël en tegelijkertijd is het het Woord zelf, God

zelf, die ervoor zorgde dat dit gebeurde waardoor dat zelfde Israël, door dat Woord gedragen werd.”

Beiden zeggen: het is als een voortijdig Pinksterwonder ervaren. Daaruit heeft men in het Jodendom geleefd en door de Septuaginta is het mogelijk geworden om geestelijk door deze tijd heen te komen en het uitzicht te bewaren.

Iemand bij wie dit zondermeer duidelijk wordt, is de Jood Philo († ca. 50 na Chr.), die geestelijk uit de Septuaginta geput heeft. Voor hem was dit een vademecum in deze wereld. Hierin vond hij de eenheid van God uitgedrukt: “Hoor Israël, de Here uw God is een enig Here!” Hij vond er de eenheid van de schepping, de eenheid van de geschiedenis, met het uitzicht op Gods heil. God zou het heil tot stand brengen in de toekomst – door zijn genadige tegenwoordigheid - dat heet eschatologie. Philo heeft eruit geleefd. Op grond van de profetie van Bileam (Numeri 24) heeft Hij de Heilbrenger verwacht, die het heil universeel over de hele wereld zou brengen. Philo kon er zich in vermeien.

Echter ook in zijn leven werd die verwachting danig op de proef gesteld toen hij met de ‘geschiedenis’ in aanraking kwam, in de persoon van de wrede keizer Caligula (regeerde van 37 tot 41), die hij zelf ontmoette op een van zijn reizen naar Rome, waarin hij de keizer om verschoning wilde vragen van de Joden in Alexandrië. Hij voelde aan dat het zomaar de andere kant op kon gaan: die van verdrukking en vervolging. De huiver klinkt door in het relaas dat hij ervan geeft. Dan, aldus dr. Aalders, spreekt hij over een “nieuw lied” dat toch zal opklinken. Aalders veronderstelt dat hij dit nieuwe lied kon zingen dankzij het uitzicht dat de Septuaginta bood en dan vooral het boek Daniël. We staan dan aan de drempel van het Nieuwe Testament. Als Philo zijn reis maakt, is de christelijke kerk al geboren en enkele jaren later zullen Petrus en Paulus in Rome te vinden zijn.

Welnu, waar Aalders de nadruk op legt is dat het catastrofale gevoel, het gevoel dat de wereldgeschiedenis ten einde gaat, iets was wat alom leefde, ook in de heidenwereld van die dagen. Het algemene gevoel was dat de religiositeit verdween, de oude wereld verzonk.

Het tweede en laatste deel wordt in nr. 17 geplaatst.

H. Klink, Hoornaar